

מידת הבטחון לאורו של ה"חזון איש"

בספר קטן הכמות ורב האיכות שיצא לאור לאחר פטירתו, "חזון איש - אמונה ובטחון"¹, פרש לפנינו רבינו אברהם ישעיהו קרליץ זצ"ל בעל "חזון איש" (להלן חזו"א) את השקפת התורה בנושא הבטחון בה, תוך ביקורת מעמיקה של הגדרה בלתי נכונה של המושג - טעות ש"נתאזרחה בלב רביס". להלן נשתדל לחשוף את מקורותיו של החזו"א ולבאר את שיטתו בפרק ב' מן הספר, והבירור יסוב על ג' נקודות עיקריות: ביאור דבריו בקטע הראשון והתאמתם לדבריו שם בקטע השביעי, היחס שבין בטחון בה' להשתדלות מעשית, וביאור המדרש בעניין טעותו של יוסף הצדיק בבקשתו משר המשקים "כי אם זכרתני... והזכרתני אל פרעה".

א. מהות הבטחון

אחר שבפרק הראשון מספרו ביאר החזו"א את מהותה של "מידת אמונה"², ממשיך הוא לבאר בפרק ב' את מהותו של הבטחון, והיחס שבין אמונה לבטחון. האמונה היא בבחינת תיאוריה, והבטחון הוא הריאליזציה של האמונה, בחינת "צדיק באמונתו יחיה"³. האמונה היא השקפת העולם הכללית של המאמין, והבטחון הוא תרגומה של האמונה בכל פרטי המעשה של החיים, ועניינה - השקפתו של המאמין על עצמו, לאמר: היאך מקיים הוא את אמונתו ומוציאה מן הכוח אל הפועל וכיצד באה לידי מימוש בחיי היום יום שלו. ובלשונו של החזו"א: "...האמונה והבטחון אחת היא, רק האמונה היא המבט הכללי של בעליה, והבטחון - המבט של המאמין על עצמו, האמונה בבחינת הלכה, והבטחון בבחינת מעשה"⁴.

1. ספר זה יצא לאור ע"י הרב שי גריינימן זצ"ל ובעמוד השער הוא מתואר: "ספר חזון איש, והוא חלק מכת"י"ק הכ"מ זללה"ה על עניני אמונה, בטחון ועוד". דברי החזו"א בנושא הבטחון באו בפרק ב' מספרו זה, אותיות א-ז.

2. "חזון איש אמונה ובטחון" פ"א אות א': "מידת אמונה היא נטיה דקה מעדינות הנפש. אם האדם הוא בעל נפש, ושעתו שעת השקט, חופשי מרעבון תאווני, ועינו מרהיבה ממחזה שמים לרום, והארץ לעומק, הוא נרגש ונדחם...". וראה קובץ אגרות מאת מרן בעל חזון איש חלק ב' אגרת ב': "...הרי מציאות הבורא ית' מתמדת בכל המציאות וזה סוד העולם - הנעלם מאלה הנהדפים בזרם החיים הגשמיים...".

3. חבקוק ב', ד. וראה מכות כד, ע"א: "בא חבקוק והעמידן על אחת, שנאמר: 'צדיק באמונתו יחיה'".
4. וראה ספר האמונה והבטחון כתבי רמב"ן מהדורת רח"ד שעוועל ירושלים תשכ"ד ח"ב, עמ' שניג.
"האמונה כמו האילן, והבטחון כמו הפרי".

בטחון אמיתי נובע ממעמקי מעייני האמונה, ויש להבדיל איפוא בינו לבין אופטימיזם נבוב: "טעות נושנת נתאזרחה בלב רבים במושג בטחון. שם בטחון, המשמש למידה מהוללה ועיקרית בפי החסידים, נסתובבה במושג חובה להאמין - בכל מקרה. שפוגש האדם והעמידתו לקראת עתיד בלתי מוכרע, ושני דרכים בעתיד, אחת טובה ולא שנייה - כי בטח יהיה הטוב". כלומר, בטחון פירושו לבטוח כי "יהיה טוב". ועוד בכלל תפיסה מוטעית זו: "ואם מסתפק וחושש על היפוך הטוב הוא מחוסר בטחון".

החזו"א מגדיר דעה זו כהוראה בלתי נכונה של המושג בטחון, "שכל שלא נתברר בנבואה גורל העתיד, אין העתיד מוכרע, כי מי יודע משפטי ה' וגמולותיו יתברך". כלומר, בטחון אין פירושו חובה להאמין שהתוצאה הסופית בכל מצב תהא כרצונו וכאוות נפשו. המהלך במקום סכנה ומתפלל תפילה קצרה, אומר - בין שאר הבקשות - "והטוב בעיניך עשה"⁵, ופירש רבינו מנוח: "לא תתן לנו הטוב בעינינו, שאולי לא יהיה תכליתו טוב, אלא הטוב בעיניך שהוא הטוב הגמור"⁶.

ובאשר לדעה המגדירה את כל מי שאינו מאמין "כי בטח יהיה הטוב" כ"מחוסר בטחון", על כך משיב החזו"א באמרו כי "פעולת האמונה על עורקי החיים היא בכלל מדות בני אדם". כלומר, תוקף פעולתה של האמונה על חיי היום יום של המאמין הוא עניין מידתי, וכדרכן של מידות הרי הן "מתחלפות למדרגות נעלות זו מזו, ולכל איש יש ממידת ענווה וממידת הרחמים, אבל אין בני אדם משתווים בזה, והם זה למעלה מזה, כן מידת האמונה יש בה מדרגות זו למעלה מזו, וקטני אמונה ג"כ בכלל מאמינים, כיוון שאינם בכלל הכופרים והמינים, אבל אמונתם חלושה, ואין פעולת אמונה שולטת עליהם רק נגד עבירות היותר מפורסמות, ואשר כל הציבור נוהרים בהן, ומהם שאמונתם יותר חזקה ופעולתה יותר ניכרת. וכן ההתחלפות למעלות ומדרגות פשוטה על קהל הצדיקים החיים באמונתם בכללותם אבל נבדלים בפרטיותם זה למעלה מזה וזה למעלה מזה". ובמלים אחרות: כל המאמין בעיקרי האמונה ואינו מכלל המינים, האפיקורסים והכופרים⁷, אין להגדירו כמחוסר בטחון, שהרי יש לו אמונה, ואמונתו במידה ידועה יש לה השלכה על חיי המעשה שלו, וקטני אמונה גם הם בכלל מאמינים ייקראו⁸.

ומהי ההוראה הנכונה במושג בטחון? "...ענין הבטחון הוא האמון שאין מקרה בעולם, וכל הנעשה תחת השמש הכל בהכרזה מאתו יתברך". אמונה זו בהשגחתו הפרטית יתברך, קוראת אל המאמין בשלושה קולות:

5. ברכות כט, ע"ב.
6. פירוש רבינו מנוח על הרמב"ם הלי תפילה פ"ד הלי י"ט והביאו ה"כסף משנה" שם ומקורו משמואל א', ג', יח: "הי הוא הטוב בעיניו יעשה" ושמואל ב' י', יב: "והי יעשה הטוב בעיניו".
7. ראה רמב"ם הלי תשובה פרק ג' הלי ז-ח.
8. וראה קובץ אגרות מאת מרן בעל "חזון איש" חלק א' אגרת צ"ה: "ואמנם קו דק מגביל בין אמונה לכפירה, ומדת האמונה ככל יתר המדות הטובות יתחלקו למדרגות. יש שאמונתו בריאה וחזקה וירגיש על ידה כל עבירה קלה, ויש מאמין שאמונתו רפויה מאד ויעבור עליה בלי הרגש, ואמנם גם הוא מאמין יחשב אלא שהוא מקטני אמונה...".

ראשית, קול תקווה. האמונה "שאינן המקרה אדוניה לנו ושאינן מעצור לה" מלהושיעו ולהכין מסבבים שיחליפו את כל המסובבים⁹, נותנת למאמין כוח ואומץ להאמין באפשרות ההצלה, ואפילו אם לפי הנוהג שבעולם צפויה אליו סכנה בעתיד המתרחש לבוא, ומטבעו של האדם לפחוד ממאורעות הזמן וממקרו. המאמין בהי יודע שאין מקרה בעולם, אלא הכל מאתו יתברך בהשגחה פרטית, ואין דבר בטבע הנוטה לרעה חלילה יותר מאשר הוא נוטה לטובה, והי יתברך יכול להפוך הכל לטובה, או להצילו מהרעה.

שנית, קול תוכחה. המאמין הבוטח יודה גם באפשרות של סבל ויסורים, אך בהיותו מאמין בהשגחתו הפרטית יתברך "יודע הוא כי לא המקרה פגעתו, שאין מקרה בעולם כלל, רק הכל מאתו יתברך", ולפיכך מקבל עליו דין שמים באהבה. **שלישית, קול התעוררות,** המאמין מתמקד בפשפוש המעשים והתחדשות הלב לעבודתו ית': תשובה, תפילה וצדקה, שהם הם היעילות של ההצלה והאמצעים להעברת רוע הגזירה.

בקטע האחרון המסיים פרק זה מוסיף החזו"א ואומר: "יש עוד ממדת הבטחון, כי על הבוטח שורה רוח קודש ומתלווה עמו רוח עוז המבשרו כי אמנם יעזרהו ה', וכמו שאמר דוד המלך ע"ה: 'אם תחנה עלי מחנה לא יירא לבי, אם תקום עלי מלחמה בזאת אני בוטח', וזה ענין מתחלף לפי מעלת הבוטח ורוב קודשו".
ויש שהעירו מסוף דבריו אלו על תחילתם¹⁰: מדוע אם כן טעות היא לבטוח "כי בטוח יהיה הטוב"? האם אין דברי החזו"א על הבוטח ש"מתלווה עמו רוח עוז המבשרו כי אמנם יעזרהו ה'", מאשרים את ההשקפה הרואה את הבטחון כתחושה ודאית של אמונה כי אכן יהיה הטוב? בטרם נשיב להערה זו, נביא להלן תמצית דברי רבינו אברהם בן הרמב"ם בנושא, אשר יש למצוא בהם מקור לכל דברי החזו"א הנ"ל.

ב. הבטחון במשנתו של רבינו אברהם בן הרמב"ם

רבינו אברהם ז"ל, בן הרמב"ם ז"ל, מייחד בספרו הגדול המספיק לעובדי ה'¹¹ פרק שלם לנושא הבטחון, ומחלק את "מצב בני האדם בענין הבטחון בה' יתעלה, או הזנתת הבטחון הזה" לשלושה חלקים.

9. וראה פירוש רבינו יונה על משלי ג', כו: "מצות הבטחון הוא שידע כי הכל בידי שמים וביד ה' לשנות הטבעים ולהחליף המזל, ואין להי מעצור להושיע ברב ובמעט, וגם כי צרה קרובה, ישועתו קרובה לבוא, כי כל יוכל ולא יבצר מזמה... ויבטח בה' ית' בכל עת צרה וחשיכה וידע באמת כי הוא רב להושיע מכל צרה וישועתו כהרף עין...". וראה ברכות י', ע"א דברי חזקיהו המלך לישעיהו הנביא: "בן אמוץ כלה נבואתך וצא: כך מקובלני מבית אבי אבא, אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם, אל ימנע עצמו מן הרחמים!" (ומקורו משמואל ב', י"ב, טז וכב). וראה עוד דברי רבינו אברהם בן הרמב"ם המובאים להלן ד"ה החלק השלישי.

10. ראה ר' מ"צ ברגמן "שערי אורה" על התורה ירושלים תשל"ד, פרשת לך לך, בטחון, עמ' כ"א בד"ה והנה יעוין.

11. "המספיק לעובדי ה'" בהוצאת ס' ששון, בתרגומו של יוסף בן צאלח דורי, ירושלים תשכ"ה. תורגם גם לאנגלית ע"י ש' רואבלט תחת השם The High Ways To Perfection of Abraham Maimonides, N.Y. 1966

החלק הראשון: "בטחון הנביאים הקרובים (אל השכינה) ותלמידיהם מן הצדיקים הישרים, והוא התערטלות מכל האמצעים הרגילים והנטיה לסמוך על הנסים הסותרים את חוקות הטבע ועל הנפלאות התלויות בהם". על מדרגת בטחון זה אומר רבינו אברהם: "ובטחון ישר ושלם אשר כזה יכול להיגרם על ידי רוח הקודש, כבטחון יהונתן ודוד... או ע"י הבטחת ה' יתעלה לנביאו בדרך ההתגלות, כבטחון אליהו על פרנסתו מידי שמים... ומדרגה עליונה זו בענין הבטחון יקרת המציאות היא: לא כל הנביאים יכולים לצפות להשגתה, וגם הנביא שהשיגה לזמן מה אינו יכול לצפות) כי תיעשה לו קבע..."¹²

רבינו אברהם חוזר ומסכם דבריו בלשון נמרצת: "הוי אומר: כל התולה תקותו בנסים בלבד ללא התכשרות נאותה, ללא התגלות, ללא הרגשה אלוקית לאמיתה וללא סייעתא דשמיא, הריהו מתארה למה שאיננו מתאים לו וחוטא בחוצפה המביאה לידי חילול השם, ואין ספק שיבוא על עונשו... מי שמעיז פנים וסומך על [בטחון כ] זה למרות חוסר הכשרתו ופחיתות סגולותיו, הריהו מבקש מה שאיננו ראוי לו ובמקום להשיג את קרבת [ה' יתעלה] יסתיר ה' פניו ממנו".

"החלק השני הוא היפוכו של החלק הראשון: בטחונם של הכופרים והנלווים אליהם באמצעים הקרובים, הרגילים והחיצוניים, בעוד אשר בפנימיותם אינם בוטחים בה' יתעלה - כגון מי שבוטח בענין פרנסתו רק על מאמציו ובשעת מחלתו רק ברופאו וברפואותיו, וזוהי מדרגת הכופרים, או כפירה **גלויה**, כדרך שמצינו בפילוסופי יון והנוהים אחריהם, שמתעכבים על דברים שבטבע ועל אמצעים רגילים וכופרים בהשגחתו הפרטית של ה' יתעלה על המוצאות את בני האדם, או כפירה **נסתרת**, כגון מי שתראהו בוטח בה' יתעלה מן השפה ולחוץ ויאמר שה' הוא המפרנס והמרושש, המחיה והממית, המוחץ והמרפא, אבל בסתר לבו תולה הוא [את בטחונו] ברכישת נכסים רק במאמציו ובהשתדלותו, ולעת מחלה רק בתרופות הרופאים, ובענין התנגדותו לאויב רק בכוחו של בשר ודם"¹³.

רבינו אברהם מביא בהקשר זה הערה נפלאה מאביו הרמב"ם: "ועל הדבר הזה אמר הנביא בלשונו יתעלה: 'ארור הגבר אשר יבטח באדם ושם בשר זרעו ומן ה' יסור לבו, ואעתיק כאן דברי אבא מרי זצ"ל, כי לולא המלים 'יסור לבו' היו כלולים [בקללה] זו רוב בני האדם ואפילו כמעט כולם, כי הבן בוטח על אביו והאשה על בעלה והשותף על שותפו וכדומה ואילו הקללה [נוגעת] אך ורק למי שמצמצם בטחונו

12. המספיק לעובדי ה', פרק על הבטחון, עמ' ע"ו. וראה עוד שם, עמ' ע"ז: "ומכל הדברים האלה נמצא אני למד, עד כמה שהבנתי מגעת, כי בטחון כזה - שהוא בטחון בניסים לא נשמעו ובחסדי אלוך גדולים שמעלתם קרובה למעשי נס - ייתכן רק בזכות רוח הקודש ובמצוות אלוקים...". וראה עוד שם, עמ' צ"ג: "והנסים והנפלאות הללו אין אדם יכול להשליך יתבו עליהם אם אינו ראוי להם, כמו שהזכרנו בתחילת הפרק הזה...".

13. "המספיק לעובדי ה'", עמ' ע"ט-פ'. וראה ביקורתו החריפה של ה"חזון איש אמונה ובטחון" פ"ב אותיות ב"ד' על הבטחון המזויף שהוא מן השפה ולחוץ בלבד, ושם אות ה': "ואכן מדת הבטחון קנין הלב, ומטבע הבוטח באמת בהצנע לכת ולא ישמע מפיו כי הוא מן הבוטחים, וגם בלבו הוא נאנח על חסרון בטחונו ומיעוט שלימותו בזה, ורק למעשה תולה עמו בטחון ועצמה בו יתברך".

על בלעדי ה' יתעלה, ולא למי שבוטח בפנימיותו בה' יתעלה ורק נעזר בבני אדם או משתמש באמצעים רגילים, כמו שנבאר בענין החלק השלישי.

החלק השלישי: "... הבטחון המוטל על כל שומרי הדת, והוא שיהא נעוץ הכן באמונתו של אדם וברור בלבו שהעילות הטבעיות והאמצעים הרגילים מסורים בידי השגחה אלוהית פרטית לגבי כל אחד ואחד, לכל זמן ולכל מצב, וברצותו יתעלה הולכות העילות בדרכן הטבעית שהותוותה להן [מראש], וברצותו סוטות הן מדרכן הרגילה וחורגות מתוך טבען".

לאור הדברים הנ"ל נותן רבינו אברהם הדרכה מעשית לשומר הדת: "בשעה שהוא מקדיש את חילו לגורמים טבעיים ודברים רגילים כדי להפיק מהם תועלת ולהרחיק את היזקם, שיהא בטחונו על ה' יתעלה ויהא לבו תלוי בו בהפקת התועלת שהוא מקווה [לה] והרחקת ההיזק שהוא נשמר [מפניו] לפני שיקדיש להם את חילו. ולכן ציוו עלינו מעתיקי ההלכות ז"ל: הנכנס להקזיז דם אומר יהי רצון... שיהא עסק זה לי לרפואה"¹⁴... ומתוך הפרטים הללו תקיש על דומיהם"¹⁵.

בסיום דבריו מונה רבינו אברהם ד' מדרגות של בטחון בה'¹⁶:

"המעלה הראשונה בהן היא שיהא האדם מקווה ומצפה להשגת משאלתו מאתו יתעלה ברוב רחמיו, הגם שהוא חושש ודואג באותה משאלה שמא יהיו עוונותיו מונעין ממנו את הרחמים, וזהו הנקרא מיחל לחסד ה' ומחכה לו ומקוה רחמיו וכיו"ב...

המעלה השניה היא מדרגתו של מי שעל תקותו ותוחלתו נתווסף הביקוש מאתו יתעלה, ביקוש פנימי שבלב וחיצוני שבלשון ובתפילות, וזהו הנקרא 'דורש ה' וימבקש פניו ויקרא אל ה' וכיוצא"ב...

המעלה השלישית היא מעלת מי שבטוח בהשגת משאלותיו מאתו יתעלה ומאמין בזאת בוודאות ובלי ספקות, וזהו הנקרא 'חוסה בה' וימאמין בו' ובוטח בו' וכיו"ב... ומעלת בטחון [שלישית] זו לא ישיגוה רוב בני האדם אלא רק מי שנגלים אליו בחזון נבואי ומבשרים לו עתידו... ומעלת בטחון זו אין משפטה כשתי המעלות הקודמות, שבהן חייב כל שומר דת להחזיק בכל דרכיו, ואילו מעלה זו לא תיכון אלא

14. ברכות ס, ע"א.

15. "המספיק לעבדי ה'", עמ' פ-פ"א. וראה עוד מהר"ל נתיבות עולם מהדורת ר"ח פרדס תל אביב תשמ"ח, נתיב הבטחון פ"א, עמ' תקע"ב, בביאור הכתוב בטח אל ה' בכל לבך ואל בינתך אל תשען: "אמר בטח אל ה' ולא אמר בטח בה', כי מדבר בשעת מעשה, ובאותה שעה ישים מחשבתו ובטחונו אל ה' שיהיה עמו, ודבר זה הוא כמו תפילה אל השייט, ואילו "בטחו בו" נאמר על שישים האדם בטחונו בו ית', ואינו מדבר על שעת מעשה, ו"אל ה'", ר"ל כי בשעת מעשה ישים בטחונו ומחשבתו אל השייט שיעזור לו בכל אשר צריך להשתדל".

16. "המספיק לעובדי ה'", עמ' ק"ג-ק"ו (המדרגה הרביעית הושמטה כאן משום שאינה שייכת לתוכן המאמר).

במי שהוא חף מן העוונות ונקי מן הפשעים והגיע אל השלימות¹⁷ וטעם מהשגחתו יתעלה [בשיעור] המחייבו למידת בטחון כזאת...".

ומתוך כך מסיק רבינו אברהם: "ולכן עליך לדעת כי חייבים אנו, כלל שומרי הדת, לבטוח בהי' יתעלה בכל שאר עניינינו כפי המעלה הראשונה והשנייה. אבל המעלה השלישית, כל אימת שבאה אלינו שליחות מאתו יתעלה, חייבים אנו להאמין ולבטוח בו כפי המעלה [השלישית] הזאת".

ובכן, דברי רבינו אברהם ברור מיללו, שהבטחון בהשגת משאלותינו מאתו יתעלה בוודאות ובלי ספקות, אינה נחלת רוב בני האדם, ולא ישיגוה אלא הנביאים שנגלה אליהם הדבר בחזון נבואי ונתבשר להם העתיד בבירור גמור, והם הם דברי החזו"א: "שכל שלא נתברר בנבואה גורל העתיד, אין העתיד מוכרע", ולכן אין לנו וודאות בהשגת משאלותינו מהשי"ת.

אכן בסוף דבריו בביאור המעלה השלישית מוסיף רבינו אברהם ואומר¹⁸: "לעתים יארע לעבד [הי'], כי מגודל אמונתו וקדושתו ונבואתו הרגשה [מוקדמת] באיזה ענין, ומכח הרגשה זו יבטח בדבר שהוא כפי המעלה השלישית, אעפ"י שלא באתהו התגלות נבואית [ממש], כמו שמסופר על הלל הזקן כפי הכתוב בתלמוד¹⁹: יתנו רבנן, מעשה בהלל שהיה בא בדרך ושמע קול צוחה בעיר, אמר: מובטח אני שאין זה בתוך ביתי, ועליו הכתוב אומר: 'משמועה רעה לא יירא, נכון לבו בטוח בה'".

הם הם דברי החזו"א: "כי על הבוטח שורה רוח קודש ומתלווה עמו רוח עוז המבשרו כי אמנם יעזרהו ה'... וזה ענין מתחלף לפי מעלת הבוטח ורוב קדשו". ולפי שהביא רבינו אברהם המעשה בהלל הזקן, נרחיב את הדיבור במידתו של הלל.

17. דבריו אלו נובעים ממה שכתב קודם לכן שם, עמ' פ"ח: "עליך לדעת כי המבוא לבטחון הוא השמיעה בקול הי' יתעלה ודבקות בתורתו והשמרות מפני העבירות... אבל אם מדמה אדם בנפשו שהוא בעל בטחון ובאמת עובר על תורת הי', הרי הוא כמי שנאמר עליו בלשון ירמיה 'אל תבטחו לכם אל דברי השקר... והבן את הדבר כי הוא הוא עיקר הבטחון'. ותפס שיטתו של בעל תורת 'חובות הלבבות' שער הבטחון, פרק ג', ההקדמה הרביעית. ואין כן דעת הגר"א ז"ל, ראה רבינו ישראל מאיר הכהן 'שם עולם' קונטרס נפוצות ישראל פרק ח', וכן בספר 'כל הכתוב לחיים', אוצר התורה מרבינו חיים מוולאז'ין, הליכות חיים, תיקון המדות, עמ' קס"ט אות ח': "בשם הגר"א ז"ל שמעתי ממורי (הגר"ח) ז"ל, שחולק על החובות הלבבות' בזה (שכתב בשער הבטחון, שאין לבטוח עליו ית"ש כשממרה אותו) מהמקרא 'לא יאשמו כל החוסיים בו'. ואמר לו הגאון ז"ל: לא אליהו ולא חיים, רק כל החוסיים בו" וראה שם הערה 7 ו'עפ"ש החיים' שער ג' פרק י"ב. וראה עוד 'ספר האמונה והבטחון', כתבי הרמב"ן ת"ב, עמ' שני-שני' ומדרש שוחר טוב תהלים כ"ה, ב.

18. 'המספיק לעובדי היי', עמ' ק"ה.

19. ברכות ס, ע"א.

ג. "הלל הזקן מיצה אחרת היתה לו"

שינוי בברייתא²⁰: "אמרו עליו, על שמאי הזקן, כל ימיו היה אוכל לכבוד שבת, מצא בהמה נאה, אומר זו לשבת, מצא אחרת נאה הימנה, מניח את השניה ואוכל את הראשונה, אבל הלל הזקן מדה אחרת היתה לו, שכל מעשיו לשם שמים (כלומר, בוטח שתזדמן לו נאה לשבת)²¹, שנאמר: 'ברוך ה' יום יום'". ופירש המאירי²² אעפ"י שמידת שמאי נראה בה חסידות ביותר, מ"מ מידת הלל, שאם מצא היום בהמה נאה היה אוכלה לאלתר, לא משום מידה מגונה שהייתה בו חלילה, אלא שכל מעשיו היו לשם שמים והיה מראה במידה זו שכל עצמו של אדם צריך שלא להסיר בטחונו אפילו שעה אחת מהשי"ת.

ונחלקו הראשונים ז"ל לעניין הלכה, הרמב"ן נקט להלכה כהלל²³, ואילו ה"אור זרוע" כותב²⁴: "הרוצה לעשות כבית שמאי - עושה, שבית הלל מודים לבית שמאי דהכי עדיף טפ"י, ומביא ראיה מהמעשה בקצב²⁵ שהלכה כשמאי הזקן. וכן נקטו להלכה רוב הפוסקים²⁶. ובלשונו של בעל "חיי אדם"²⁷: "אך הלל הזקן שהיה מדתו במדת בטחון... לא היה נוהג כן, אלא שהיה בוטח שיזדמן לו נאה לכבוד שבת, ועל כל פנים מודה בשאר כל אדם". ומדויק לשון הברייתא: "אבל הלל הזקן מדה אחרת היתה לו".

בדרך זו מתפרש ג"כ המעשה בהלל שהיה בא בדרך. שהרי מעשה זה מובא על דברי המשנה²⁸: "הצועק לשעבר הרי זו תפלת שוא... היה בא בדרך ושמע קול צוחה בעיר ואומר יהי רצון שלא תהא בתוך ביתי, הרי זו תפילת שוא". ולכאורה הבטחון "שאינן זה בתוך ביתי", גם הוא בטחון שוא, כי או שזהו בתוך ביתו, או לא. אלא שלפי מידתו של הלל במעלות האמונה והבטחון העליונות, הייתה לו שלות הבטחון שאין

20. ביצה טז, ע"א.

21. רש"י שם טז, א' ד"ה לשם שמים.

22. חידושי המאירי שם טז, ע"א. וכן בתוסי רי"ד שם: לא שהיה מיקל בכבוד שבת יותר משמאי, אלא היה בוטח בהי' והיה אומר כדאי היא זכות שבת שיכין לו הי' פרנסתה, ואל יהי מקטני אמונה להכין בעבורה מקודם לכן.

23. פירוש הרמב"ן על התורה שמות כ', ה: והלכה היא כדברי ב"ה.

24. "אור זרוע" ה' ערב שבת יח, ג'.

25. שבת קיט, ע"א וראה קרבן נתנאל שעל הרא"ש ביצה פרק ב' ס"י ד' אות ח' שדחה הראיה ממעשה בקצב ונסתייע מדברי הרמב"ן ומסיק: אבל כל איש בביתו יש לעשות כב"ה.

26. הרמ"א בדרכי משה או"ח ס"י ר"נ ס"ק א' מסיים שבס"י רמ"ב משמע כדעת ה"אור זרוע", הב"ח שם ס"י רמ"ב תפס לעיקר כדעת ה"אור זרוע" והביאו ה"ט"ז ס"י רמ"ב בסוף דבריו, המגן אברהם ס"י ר"נ ס"ק א' הביא דברי הרמ"א והב"ח הנ"ל והוסיף שכי"כ רש"י בפירושו עה"ת שמות כ', ח, ר"ל שלפי שהלכה כשמאי העתיק רש"י הנהגת שמאי בפירוש הקרא דזכור את יום השבת לקדשו, משנה ברורה ס"י ר"נ ס"ק ב'.

27. "חיי אדם" ה' שבת כלל א' ס"א.

28. ברכות נד, ע"א.

זה בתוך ביתו²⁹, וכדברי "ערוך השלחן"³⁰: "הנכנס לעיר ושמע קול צוהה בעיר מאיזו צרה שנתהווה בה ואומר 'יהי רצון שלא תהיה זו בתוך ביתי', הרי זו תפילת שוא, שזוהי תפילה על העבר ומאי דהוה הוה, אבל יכול לומר מובטחני שאין זה בתוך ביתי אם הוא צדיק גמור כמעשה דהלל הזקן שאמר כן". אמנם מידת הבטחון של כל אדם במקרה כזה, הלילה, הוא להאמין כי הכל מאתו יתברך וכל מה דעביד רחמנא לטב עבידי³¹, זוהי מדרגת הבטחון בשאר כל אדם.

ד. היחס שבין בטחון בה' להשתדלות מעשית

כצדיק החי באמונתו ואשר בטחונו בה' מנהלו בעולם המעשה, נוקט החזו"א ביחס של ספקנות לגבי תועלתה של ההשתדלות: "בכל פגע הריני מורגל להחזיק את האמונה, כי לא נעשה דבר בעולם במקרה, רק על פי השגחתו ית', והריני מתאמץ בתפילה להעביר את הגזירה, ולפיכך הריני מתייחס בקרירות להשתדלות, כי על פי הרוב אין ההשתדלות ברורה"³².

המאמין שרוי הוא במתח פנימי מתמיד, שעניינו שמירת האיזון העדין שבין בטחון בה' להשתדלות מעשית. מצד אחד, הרי "הדקדוק על אמצעי הבריאות היא עבודה אהובה לפניו יתברך"³³, וימן החובה על האדם להשתדל ברפואת עצמו כמו שהוא חייב להשתדל ברפואת חברו... וזו מצוה גדולה של בקור חולים"³⁴. ומאידך גיסא, יש להזהר מלהגרר אחר השתדלות יתירה הגובלת בחוסר בטחון.

באחת מאגרותיו כותב החזו"א: "וכשאני לעצמי הנני חושב את ההשתדלות הטבעית במה שנוגע לבריאות, למצוה וחובה... אם כי יש דרך בדרכי השייית לדלג על

29. ראה ברכות שם שעל הכתוב 'משמועה רעה לא יירא נכון לבו בטוח בה', אמר רבא: "כל הכי דדרשת להאי קרא, מרישיה לסיפיה מדריש, מסיפיה לרישיה מדריש, מרישיה לסיפיה מדריש: משמועה רעה לא יירא, מה טעם, נכון לבו בטוח בה; מסיפיה לרישיה מדריש: נכון לבו בטוח בהי משמועה רעה לא יירא". וביאר ר' נפתלי כץ ב"סימכת חכמים" שם, כי בצדיק שאינו גמור נדרוש מרישא לסיפא, ופירושו אעפ"י שבה לו איזו שמועה רעה, מ"מ לא יירא כי נכון לבו בטוח בהי שירפאהו או יצילהו ה; משא"כ בצדיק גמור כהלל נדרוש מסיפא לרישא, ופירושו נכון לבו בטוח בהי, והבטחון הוא, משמועה רעה לא יירא, שלא תבוא אליו השמועה הרעה. וראה עוד פירוש הראב"ד המובא בחי הרשב"א שם ובשיטה להר"א אלשבילי שם. ועיי' ירושלמי ברכות ט' הי"ג בפני משה ד"ה בטוח אני שאין אלו בתוך ביתי, שלא כמשמעות הבבלי ומפרשיו הנייל, וראה עוד הערה 30.

30. "ערוך השולחן" או"ח סי' ר"ל ס"ב.

31. ברכות ט, ע"ב: "אמר ר"ה אמר רב וכן תנא משמיה דרבי עקיבא, לעולם יהא אדם רגיל לומר כל דעביד רחמנא לטב עבידי וכו', שו"ע או"ח סי' ר"ל ס"ה ובי"כף החיים" שם אות כ"א בשם "רוח חיים": זהו על שעבר, ועל העתיד הרגל לשונך לומר והטוב בעיניך עשה כמשי"כ מרן בכס"מ בשם רבינו מנחם, ראה לעיל הערה 6.

32. "קובץ אגרות" מאת מרן בעל חזון איש חלק ב' אגרות קל"ב.

33. "קובץ אגרות" שם חלק א' אגרת קל"ז.

34. "קובץ אגרות" שם חלק א' אגרת קל"ח.

הטבע וכשייכ על רוב ההשתדלות בה. מ"מ צריך לפלס מאד, כי שתי הנטיות מקו האמת המדויק אינן ישרות, אם לבטוח יותר ממדרגת הבטחון שהגעתי אליו באמת, ואם להאמין בהשתדלות יותר מדאי³⁵. כלומר, מידת ההשתדלות תלויה במדרגת הבטחון של הבוטח, "כי השגחתו יתברך היא לפי מדת הבטחון שאדם משליך יהבו על בוראו יתברך"³⁶.

וההחלטה על כך מסורה ללבו של היחיד בהתאם למעלתו הפנימית בבטחון. וכך כותב החזו"א להלכה ולמעשה לעניין בישול בשבת לתינוק חולה: "בזמננו הוי חסרון התבשיל גורם לקלקול מעיים, ואם יודעים בנסיון או ע"פ הרופאים שגורם קלקול במעיים, יש לחשבו לספק סכנה, ומי שמיקל בדבר אין מזניחים אותם, ומי שבוטח בה' וקובע מזונות בנו באופן שאין מבשלים בשבילו בשבת וכבר הורגלו בכך, אין מזניחים אותם"³⁷.

הרי הורה כאן החזו"א הלכה בעניין כה חמור כפקוח נפש, לפי אמת מידה אינדיבידואלית, לאמר: ההחלטה אם להחמיר או להקל בדבר תלויה היא במדרגת בטחונו של היחיד.

עוד יש לנו ללמוד על גדרה של השתדלות מהלכה שנאמרה בדיני השגת גבול. ההלכה קובעת שאומן שהוא מבני העיר, רשאי לעכב על אומן אחר שבא בגבולו מלעשות כאן אומנותו, משום טענת "פסקת לחיותא"³⁸. כיצד מתיישבת הלכה זו עם האמונה שהשי"ת הוא המפרנס, המעשיר וגם מרושש?

על כך משיב החזו"א כי זכותו של האומן לעכב אינה "אלא על צד חיוב ההשתדלות, שכל מזונותיו של אדם קצובין לו מראש השנה ועד יום הכיפורים, ולא יחסר לו אם יהיה כאן אומן של עיר אחרת, ולא יותיר לו אם לא יהיה, רק אם יכול לעכב, נכנס זה בחוב השתדלות מצדו, וחוב הרחקת הנוק מצד רעהו, ואם לא יכול, אין בו משום חוב השתדלות, ואין על חברו משום מזיק, אבל המטרין לחם חוקו של כל יצור, בטח יתן לו די מחסורו, והרדיפה אחר הסיבות המזדמות לפי תיור הלב וזנות העינים - הבל"³⁹.

כלומר, נתחייב אדם על שמירת ממונו⁴⁰ ובכלל זה מקור פרנסתו, ואם על פי שורת הדין יכול לעכב את חברו, הרי זה נכלל בחיוב ההשתדלות לשמור עצמו מן ההיזק. ומאידך גיסא, אם אינו רשאי לעכבו, אין עליו תובת ההשתדלות, ואם "משיים את רעהו למטרת חציו של מרירות יומו, ותולה בו את כל העילות של אי הצלחתו,

35. "קובץ אגרות" שם חלק א' אגרת קל"ו.

36. "חזון איש" יורה דעה ס"י קנ"א ס"ק ג', בבא בתרא ס"י ה' ס"ק י"ח.

37. "חזון איש" ארח חיים ס"י נ"ט ס"ק ד'.

38. בבא בתרא כא, ע"ב ונתבארו פרטי הלכה זו בשו"ע חו"מ ס"י קנ"ו ס"ה והגהת הרמ"א שם ובשו"ת "חתם סופר" חו"מ ס"י ס"א, ע"ט וק"י"ח.

39. "חזון איש אמונה ובטחון" פי"ג אות ט"ו.

40. ראה חולין צא, ע"א: "ויותר יעקב לבדו" - אמר רבי אלעזר: שנשתייר על פכים קטנים, מכאן לצדיקים שחביב עליהם ממונם יותר מגופם, וכל כך למה, לפי שאין פושטים ידיהם בגזל". ובמהרש"א שם ובי"ב טו, ע"ב מביא מאמר חז"ל: "תלמידי חכמים מדקדקים על פחות משוה פרוטה".

בעת שרעהו זכאי במשפטי התורה, הוא נלכד בעון קטנות האמונה בהשגחתו יתברך, שמעיקרי היראה להאמין שאין בריה בעולם שבכחה להרע לו או להיטיב לו וזלת גזירתו יתברך⁴¹.

גדרה של ההשתדלות הוא כ"פרעון חוב", אבל צריך לזכור שאין בכוחנו לעשות מאומה, רק במעשינו אנו מעוררים שערי רחמים שמעשה ידינו יכוננו את המבוקש⁴². וכך כותב החזו"א על עצמו: "סבלתי במיחוש מעיים כבי ירחים, אך כאשר בקרתי רופא מומחה בתל אביב, הנני מקוה כי כבר יצאתי ידי חובתי ע"י רופא פלוני וסם פלוני, ואקוה לרפואה שלימה"⁴³.

ציווי ה' יתעלה להמנע מזריעה וקצירה ולהפקיר את יבול הארץ בשנה השביעית ובשנת היובל, מושתת על יסוד הבטחון ומפורש בלשון התורה: "וכי תאמרו מה נאכל בשנה השביעית, הן לא נזרע ולא נאסוף את תבואתנו, וצוית את ברכתי לכם בשנה הששית ועשת את התבואה לשלש השנים"⁴⁴. ומעתה יש לעיין במה שאמרו חז"ל: "הרבה כרכים כבשו עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל, מפני שקדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבוא, והניחום כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית"⁴⁵, שבימי יהושע קדשה לשעתה ולא לעתיד, הלכך זורעים בהם בשביעית (כדי) שיסמכו עליהם עניים לשכור עצמם לחרוש ולקצור, ועוד ליטול לקט ושכחה ופאה ומעשר עני⁴⁶.

ונשאלת השאלה: מדוע לא סמכו על הבטחת ברכה בששית, שוודאי גם העניים בכלל הברכה? וביאר החזו"א, שכך הוא פירושה של הבטחת הברכה בשביל שמירת שביעית: "וכי תאמרו מה נאכל - וצויתי את ברכתי לכם, כלומר, לא כמו שתחשוב בדרך הטבע ששביעתך תביא לך הפסד ותחיה בחיי צער, אלא אצוה לך את הברכה, והבטחה זו אפשר שיגרום החטא לקפחה, וגם הברכה אינה אלא לכלל ישראל, אבל היחיד יוכל ללקות בשביל חבירו, ומצות שביעת שביעית נדחית מפני פקוח נפש, ככל מצוות התורה בשעת מצור ומלחמה, ואין להם לחם לאכול, ובה ניחא שהניחו כרכים מלקדש כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית, ולא סמכו על הבטחת ברכה בששית דוודאי גם עניים בכלל הברכה, אלא שראו שגברה העניות **ולא אמרה תורה לסמוך על הברכה להמנע מהשתדלות המחויבת בדרכי הטבע**"⁴⁷.

41. "חזון איש אמונה ובטחון" שם אות ט"ו ויש לדייק בלשונו של החזו"א: שמעיקרי היראה להאמין וכי דהיינו שאמונה זו נובעת מיראת שמים של המאמין וראה לעיל הערה 2.

42. "קובץ אגרות" מאת מרן חזון איש ח"ג אגרת ס"ב.

43. "קובץ אגרות" מאת מרן בעל חזון איש ח"א אגרת קס"ב.

44. ויקרא כ"ה, כ-כא. "המספיק לעובדי ה'", פרק על הבטחון, עמ' ע"ה.

45. חגיגה ג, ע"ב.

46. רש"י יבמות טז, ע"א ד"ה וקדושה ראשונה.

47. "חזון איש" שביעית סי' י"ח ס"ק ד' וראה עוד משי"כ שם החזו"א בדרך זו לבאר דברי התוס' גיטין ל"ו, ע"ב ד"ה ותקון (ולא תקנו יובל בזה"ז משום דאין רוב הציבור יכולים לעמוד בה ליאסר בעבודת קרקע בי שנים רצופות, ומדוע לא סמכו על הבטחת הברכה, אלא) "שאין ב"ד פורשים מלעשות מה שמתחייבים בהשתדלות בשביל הציבור ובשביל עניי הציבור מפני הבטחת הברכה וכי והברכה נאמרה אחר שעשו את ההשתדלות או במקום שנפטרו מהשתדלות, ועד כמה להשתדל

הגמרא⁴⁸ אומרת כי רבי יהודה נשיאה הטיל את הוצאות חומת העיר על החכמים כמו על שאר בני אדם. אמר לו ריש לקיש: "רבנן לא צריכי נטירותא", כלומר החכמים אינם צריכים לשמירת החומה כי מעשיהם מגינים עליהם. ושואל החזו"א⁴⁹: הלא גם רבנן צריכים לנהוג מנהג עולם ולא לסמוך על הנס, כמו שאמרו "הנהג בהם מנהג דרך ארץ"⁵⁰, ו"אל יעמוד אדם במקום סכנה לומר שעושים לו נס, שמא אין עושים לו נס, ואם עושים לו נס, מנכים לו מזכויותיו"⁵¹. ושואל אמר על עצמו, לדבר זה אני גרוע מאבי כחומץ בן יין, "דאילו אבא הוי סייר נכסיה תרי זימני ביזמא, ואנא לא סיידנא אלא חדא זימנא"⁵². ומתוך כך בא החזו"א לידי חידוש דין באמרו כי "אפשר שבעיר שכולהו רבנן כופים זה את זה לבנות חומה, אבל בעיר שדרים בה בני אדם, ויש ביניהם רבנן, מטילין את החומה על המון העם ופוטרים את החכמים, כמו שפוטרים (את החכמים) מן המס, שהתורה פטרתן כיון שאינם משתדלים על השגת הממון בשביל עסקם בתורה, אין ליטול מהם ממונם בשביל מס, וכמו כן מצאו חכמים שאין ליטול מהם לנטירותא, ואחרי שבאמת תורתם מגנת עליהם ואינם נתונים תחת מקרי הטבע כשאר בני אדם, **פי השגחתו ית' היא לפי מדת הבטחון שאדם משליך ית' על בוראו יתברך**".

ה. השתדלות בלתי סבירה מנוגדת למידת הבטחון

שנינו במדרש: "אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו" – זה יוסף, 'ולא פנה אל רהבים' – על ידי שאמר לשר המשקים 'זכרתני' 'והזכרתני' ניתוספו לו שתי שנים⁵³. המדרש הזה אומר דרשני. בחלקו הראשון של המדרש מתואר יוסף כדמות איש הבטחון השלם – "הגבר אשר שם ה' מבטחו", ואילו בחלקו האחרון של המדרש, נשפט יוסף לחובה על חוסר בטחונו בה' בפנותו אל ירהבים, פנייה אשר עליה נענש במאסר של שתי שנים נוספות בכלא המצרי. כיצד ניתן ליישב בי משפטים אלו הסותרים זה את זה? מבאר הי"בית לוי"י: "השתדלותו של יוסף שאמר לשר המשקים... היא השתדלות קטנה ופחותה שנוכל לשער, שהרי אין בה רק דיבור אחד... וכיון שרואים אנחנו שיוסף נענש גם על זה, הרי מוכח מזה דכל כך היה בטחונו גדול עד כי גם זה [מעשה ההשתדלות] המועט, למותר נחשבה לו, ומזה העונש ניכר גודל בטחונו מה שאין

מסור לחכמים ע"פ עיון התורה ברוח קדשם". ובדומה לכך יש לומר כי על שבת קודש נאמר "כי היא מקור הברכה", אך אין עניין אימרה זו שכל השבת בשבת לא ידע מחסור ועוני, אלא שלא כמו שתחשוב בדרך הטבע ששבתתך בשבת תביא לך הפסד, אין הדבר כן, אלא היא מקור הברכה, וכדרך שאמר החזו"א ב"שבת הארץ".

48. בבא בתרא ז, ע"ב.

49. "חזון איש" יורה דעה סי' קנ"א ס"ק ג'.

50. ברכות לה, ע"ב.

51. שבת לב, ע"א.

52. חולין קה, ע"א.

53. בראשית רבה, פ"ט, ב.

לשער ממש, וזהו שאמרו "אשר שם ה' מבטחו" – זה יוסף, "ולא פנה אל רהבים", שלפי גודל בטחונו לא היה לו לפנות כלל אל רהבים, ואפילו בדיבור קל⁵⁴. לפי ביאור זה, מתייחסת ביקורת המדרש דווקא אל מידת בטחונו של יוסף, אשר לפי מעלתו העליונה בבטחון, גם דיבור קל זה נחשב לו כחוסר בטחון.

החזו"א פותח את דבריו בנושא באמרו כי יש "גדרים בפעולות של השתדלות המותרת, ולפעמים הבטחון מתנגד להשתדלות ואוסר אמצעים מיוחדים", ולכך "נתחייבנו לדון במחשבתנו כל פעולה טרם עשייתה אם היא מוסכמת ממדת הבטחון". יוסף הצדיק ידע שאין הצלתו תלויה בהשתדלות והכל מיד ה', אבל בהיות שנתחייב האדם בפעולות ולא לסמוך על הנס, חייב יוסף את עצמו להשתמש בהזדמנות זו ולבקש משר המשקים שיזכירוהו לפני פרעה. מה היתה איפוא טעותו של יוסף? מבאר החזו"א: "בהיות שלפי תכונת הרהבים [בעלי גאווה] אין בטבעו לזכור ולהיטיב, אין ראוי המעשה הזה רק מתוך יאוש, והמיואש עושה כל מה שיכול, אף דברים הרחוקים מכל תועלת, אבל אין לבוטח לעשות כמו אלה ואין פעולה זו מפעולות החובה, ויש במעשה זה כעין זריית אבק על זוהר האמונה והבטחון, ואחרי שאינה חובה היא אסורה".

כוונת הביקורת של חז"ל אינה אלא "על הפעולה, ולא על מדת הבטחון של יוסף חלילה, וידע יוסף שאין עזר מבן אדם בלתי מיד ה' לבד, אבל מה שחייב עצמו לשאול משר המשקים לא היה לפי קבלת חז"ל דין אמת, אלא לא היה לו לפנות אל רהבים"⁵⁵.

נמצינו למדים מביאורו של החזו"א, כי הביקורת של חז"ל על יוסף אינה מכוונת דווקא לאנשים בעלי מדרגת בטחון עליונה כיוסף הצדיק, אלא לכל אחד ואחד מאתנו אמורים הדברים, ללמדנו כלל בחובת ההשתדלות, לבל ננקוט בפעולת השתדלות בלתי סבירה, ודוגמה לכך היא הפנייה אל בעל גאווה בתקווה שיזכור להיטיב, שאין לה כל סיכוי של הצלחה, ולפיכך אינה בכלל חובת ההשתדלות, וממילא נחשבת היא לזריית אבק על זוהר האמונה והבטחון.

54. רבינו יוסף דב סולובייצ'יק, "בית הלוי" על התורה, בתחילת פרשת מקץ. וכן מבואר בפירוש רבינו בחיי על התורה, בראשית מ', יד: "...ואין ראוי לצדיקים כיוצא בו לבקש סיבה, לכך נענש בזה, כי היה לו לבטוח בהקבי"ה לבדו שהוא בעל הסיבות כולן, שהוא יזמין אליו הסיבה מבלתי שיבקש הוא אותה, ולצדיק כמוהו נחשב לעון, שהרי הקבי"ה מדקדק עם הצדיקים אפילו כחוט השערה, וכן דרך הצדיקים השלמים בבטחון שלא יבקשו סיבה כלל... והעולה לנו מזה כי יוסף הצדיק לא תלה בטחונו בבשר ודם כלל, והעונש היה על שביקש סיבה".

55. "חזון איש אמונה ובטחון" פ"ב אות ו'.

ו. מסקנות וסיכום

המורה הגדול, רבינו בעל "חזון איש", עם שהיה מלומד בנסים תדיריים⁵⁶ ונודע ברבים כאיש מופת בעל שם, הרי המופת הגדול ביותר של אישיותו היא תורתו⁵⁷, להלכה ולמעשה, כי תורת אמת הייתה בפיהו. מצד אחד משריש הוא בלבנו את האמונה בעיקר של השגחה פרטית, "שאין מקרה בעולם, וכל הנעשה תחת השמש, הכל בהכרזה מאתו יתברך". ומאידך גיסא, מדגיש הוא את חובת ההשתדלות כפי המתחייב מן ההלכה ומשיקול הדעת. ומעל לכל, מזהיר הוא אותנו על בקשת האמת, לייחל, לעמול ולקוות לזכות לבטחון אמיתי, ושלא "לבטוח יותר ממדרגת הבטחון שהגעתי אליו באמת".

56. ראה "קובץ אגרות" מאת מרן בעל חזון איש ח"א אגרת קס"א: "ע"ד פרנסה, שלי בנסים תדיריים...".
57. ראה דבריו של הרב יחזקאל סרנא אודות גדולת שימושה של תורת החזו"א, במבואו למהדורת ספר הכוזרי בעריכתו, ירושלים תשכ"ה, שער לקודש, עמ' ז'.